GENETIK MANIPULYATSIYALASHNING BIOAXLOQIY MUAMMOLARI (IJTIMOIY-FALSAFIY TAHLIL)

Saatova Zulayxa

Annotatsiya.
Mazkur maqolada zamonaviy biotexnologiyalar, xususan, genetik muhandislik va genom tahrirlash usullarining (CRISPR-Cas9 kabi) jadal rivojlanishi natijasida yuzaga kelgan bioaxloqiy muammolar ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Inson tabiatiga aralashishning chegaralari, inson qadr-qimmati, “yangi evgenika” xavfi, naslga aralashish (germline) tahriri bilan bog‘liq avlodlararo mas’uliyat, ijtimoiy adolat va biotexnologik imkoniyatlarga teng kirish huquqi masalalari ko‘rib chiqiladi. Muallif utilitarizm, deontologiya va fazilat etikasi nuqtai nazaridan genetik manipulyatsiyaga turlicha yondashuvlarni qiyosiy tahlil qilib, ehtiyotkorlik tamoyiliga asoslangan bioaxloqiy tartibga solish zarurligini asoslaydi.

Kalit so‘zlar: *genetik manipulyatsiya, bioaxloq, ijtimoiy-falsafiy tahlil, inson qadr-qimmati, evgenika, genom tahriri, transgumanizm, bioxavfsizlik, axloqiy me’yor, ijtimoiy adolat.*

KIRISH.

XXI asr boshlarida molekulyar biologiya va genetika sohasidagi yutuqlar inson hayotining deyarli barcha jabhalariga — tibbiyot, qishloq xo‘jaligi, demografiya va hatto insonning o‘zini-o‘zi anglashiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Genom tahriri texnologiyalari, xususan, CRISPR-Cas9 tizimining kashf etilishi genetik manipulyatsiyalashni nazariy mumkinlik darajasidan amaliy, nisbatan arzon va keng qo‘llaniladigan jarayonga aylantirdi. Bir tomondan, bu yutuqlar irsiy kasalliklarni davolash, oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash va tibbiyotni individuallashtirish borasida ulkan imkoniyatlar ochadi. Ikkinchi tomondan, ular insoniyat oldida ilgari mavjud bo‘lmagan, tubdan yangi axloqiy-falsafiy savollarni ham qo‘yadi: inson tabiatiga qay darajada aralashish mumkin, bu aralashish kimning manfaatlarini ko‘zlashi kerak va uning oqibatlari uchun kim javobgar bo‘ladi?

Mazkur muammoning dolzarbligi shundaki, zamonaviy fan-texnika taraqqiyoti axloqiy ong va huquqiy tartibga solishdan tezroq rivojlanmoqda. Shu sababli genetik manipulyatsiyalashning bioaxloqiy jihatlarini ijtimoiy-falsafiy tahlil qilish nafaqat nazariy, balki amaliy-siyosiy ahamiyatga ham ega. Maqsadimiz — genetik manipulyatsiyalash bilan bog‘liq asosiy bioaxloqiy muammolarni aniqlash, ularning ijtimoiy-falsafiy mazmunini ochib berish va turli etik yondashuvlar asosida ularni baholashning mumkin bo‘lgan yo‘nalishlarini belgilashdan iborat.

ASOSIY QISM.

Genetik manipulyatsiya — tirik organizmning genomiga maqsadli aralashish, ya’ni genlarni o‘zgartirish, o‘chirish, qo‘shish yoki ularning ifodalanishini boshqarish orqali organizm xususiyatlarini sun’iy ravishda o‘zgartirish jarayonidir [1]. Ushbu tushuncha texnologik ma’noda bir necha bosqichni bosib o‘tdi: 1970–1980-yillarda rekombinant DNK texnologiyalarining paydo bo‘lishi; 1990-yillarda “Inson genomi” xalqaro loyihasi doirasida inson irsiyatini chuqur o‘rganish; 2012-yildan boshlab CRISPR-Cas9 tizimining keng qo‘llanilishi bilan boshlangan “genom muhandisligi inqilobi” [2]. Aynan so‘nggi bosqichda genetik

manipulyatsiya nazariy imkoniyatdan ommaviy amaliyotga aylanish xavfi tug‘ildi, chunki texnologiya nisbatan arzon, tez va aniq bo‘lib qoldi.

Ilmiy adabiyotda genetik manipulyatsiyaning ikki asosiy turi farqlanadi: somatik (tana hujayralarini) tahrirlash va germinativ, ya’ni naslga uzatiluvchi (urug‘ hujayralari va embrion darajasidagi) tahrirlash. Somatik tahrirlash faqat muayyan bemorning o‘ziga ta’sir qiladi va u amaldagi tibbiy-axloqiy me’yorlarga nisbatan kamroq qarama-qarshilik tug‘diradi. Germinativ tahrirlash esa o‘zgarishlarni keyingi avlodlarga uzatishi sababli, bioaxloq nuqtai nazaridan eng ziddiyatli muammolar aynan shu sohada to‘planadi [3]. Bu farqlash germinativ aralashish hozirgi avlod qarorlarining kelajak avlodlar taqdiriga ta’sirini, ya’ni avlodlararo axloqiy mas’uliyat muammosini keltirib chiqarishi bilan ham muhim.

Bioaxloq (bioethics) — tirik tabiat, tibbiyot va biotexnologiya sohasidagi inson faoliyatini axloqiy jihatdan baholaydigan fanlararo bilim sohasi bo‘lib, u falsafiy etika, huquqshunoslik, tibbiyot va ijtimoiy fanlar chorrahasida shakllanadi [4]. Bioaxloqning falsafiy asosini insonning qadr-qimmati, erkinligi, daxlsizligi va boshqa insonlar, jamiyat va tabiat oldidagi mas’uliyati to‘g‘risidagi klassik falsafiy g‘oyalar tashkil etadi [5]. Shu bilan birga, bioaxloq nazariy mavhumlik bilan emas, balki amaliy qarorlar tibbiy muolaja, ilmiy tadqiqot yoki texnologik innovatsiyaga ruxsat berish yoxud bermaslik bilan bevosita bog‘liq bo‘lgani uchun “amaliy falsafa” xususiyatiga ega.

Genetik manipulyatsiyalashni baholashda bir nechta nazariy yondashuv qo‘llaniladi. Birinchidan, bu insonparvarlik (gumanizm) tamoyili, ya’ni har qanday texnologik yangilik insonning qadr-qimmati va erkinligini kamsitmasligi kerakligi. Ikkinchidan, ehtiyotkorlik tamoyili (precautionary principle), ya’ni oqibatlari to‘liq ma’lum bo‘lmagan texnologiyalarga nisbatan ehtiyotkor munosabatda bo‘lish zarurligi. Uchinchidan, adolat tamoyili, ya’ni yangi imkoniyatlarning jamiyat a’zolari o‘rtasida taqsimlanishi tengsizlikni kuchaytirmasligi lozimligi. Ushbu tamoyillar birgalikda genetik manipulyatsiyaga bag‘ishlangan zamonaviy bioaxloqiy bahslarning nazariy negizini tashkil etadi [6].

Genetik manipulyatsiyaga qarshi bildirilgan eng asosiy e’tirozlardan biri shuki, inson tabiatini “yaxshilash” maqsadida ongli ravishda loyihalashtirish insonni o‘z-o‘zini erkin namoyon qiluvchi subyektdan ota-ona yoki jamiyat irodasi asosida “yaratiladigan mahsulot” holatiga tushirib qo‘yadi. Bu nuqtai nazar insonning o‘z hayotini avlodlar zanjirida tasodif va tabiiy imkoniyat asosida emas, balki oldindan belgilangan loyiha asosida boshlashi insonning kelajakdagi erkin tanlov huquqini cheklashi mumkinligini ta’kidlaydi. Boshqacha aytganda, masala faqat texnologik xavfsizlikda emas, balki insonning ontologik holati — uning “ochiq kelajakka ega bo‘lish huquqi” (right to an open future) muammosida ham namoyon bo‘ladi.

XX asr boshidagi evgenika harakati tarixiy tajribasi insoniyatga inson irsiyatini “yaxshilash” g‘oyasining qanchalik xavfli oqibatlarga olib kelishi mumkinligini ko‘rsatdi [7]. Zamonaviy genom tahriri texnologiyalari davlat siyosati darajasida emas, balki individual, bozor mexanizmlari orqali amalga oshirilishi mumkinligi bilan farqlanadi — bu hodisa ilmiy adabiyotda “liberal” yoki “bozor evgenikasi” deb ataladi [8]. Kelajakda ota-onalarning farzandining tashqi ko‘rinishi, jismoniy yoki intellektual qobiliyatlarini “buyurtma” qilish imkoniyati paydo bo‘lishi insonlar o‘rtasidagi tabiiy xilma-xillikni

kamaytirib, yangi turdagi ijtimoiy ierarxiya — genetik jihatdan “yaxshilangan” va “yaxshilanmagan” guruhlar o‘rtasidagi tabaqalanishni keltirib chiqarishi mumkin.

Genetik manipulyatsiya texnologiyalarining narxi va ularga kirish imkoniyati hozircha notekis taqsimlangan. Agar bu texnologiyalar faqat yuqori daromadli ijtimoiy qatlamlar uchun ochiq bo‘lib qolsa, ular mavjud ijtimoiy-iqtisodiy tengsizlikni biologik darajaga ko‘chirib, uni avloddan-avlodga mustahkamlab boruvchi mexanizmga aylanishi mumkin. Bu sof texnologik emas, balki chuqur ijtimoiy-falsafiy muammo, chunki u adolat tushunchasining o‘zini imkoniyatlar tengligi g‘oyasini tahdid ostiga qo‘yadi. Shu sababli ko‘pgina tadqiqotchilar genetik texnologiyalarni tartibga solishda nafaqat xavfsizlik, balki ijtimoiy adolat mezonlarini ham hisobga olish zarurligini ta’kidlaydi.

Germinativ genom tahriri orqali kiritilgan o‘zgarishlar keyingi avlodlarga meros bo‘lib o‘tadi, biroq bu avlodlar qaror qabul qilish jarayonida ishtirok eta olmaydi [9]. Bu vaziyat falsafada “kelajak avlodlar oldidagi mas’uliyat” muammosi sifatida tahlil qilinadi: hozirgi avlod o‘z bilim va texnologik imkoniyatlari asosida kelajak avlodlarning biologik va ijtimoiy taqdirini oldindan belgilash huquqiga egami? Ushbu savol javobsiz qolar ekan, har qanday germinativ aralashish nazariy jihatdan yuqori darajadagi axloqiy xavf-xatarni o’zida saqlab qoladi.

Genetik manipulyatsiyalashni axloqiy baholashda zamonaviy falsafada bir nechta asosiy yo‘nalish mavjud. Utilitarizm nuqtai nazaridan, agar texnologiya umumiy farovonlikni oshirsa, kasalliklarni kamaytirsa va aziyat-foyda balansini ijobiy tomonga o‘zgartirsa, u axloqiy jihatdan oqlanadi; bunday yondashuv tarafdorlari (xususan, J. Harris va J. Savulescu kabi mutafakkirlar) inson imkoniyatlarini takomillashtirishni axloqiy burch sifatida ham talqin qiladilar [10]. Deontologik yondashuv, aksincha, oqibatlardan qat’i nazar, insonni vosita sifatida emas, balki maqsad sifatida ko‘rish tamoyilidan kelib chiqib, insonni “loyihalashtirish” g‘oyasining o‘ziga shubha bilan qaraydi — bu yo‘nalish vakillari (J. Habermas, L. Kass) insonning erkin va o‘z-o‘zicha qadrli mavjudot sifatidagi maqomini himoya qiladi [6, 8].

Fazilat etikasi nuqtai nazaridan (M. Sandel tahlillarida ifodalangani kabi) masala texnologiyaning o‘zida emas, balki unga nisbatan inson munosabatida — tabiiy berilganlikni (giftedness) qadrlash yoxud uni nazoratga bo‘ysundirishga urinish munosabatida ko‘riladi [9]. Ushbu yondashuv bo‘yicha inson hayotining tasodifiy, oldindan to‘liq nazorat qilib bo‘lmaydigan tabiatini qabul qilish insoniy tafovutlarga nisbatan kamtarlik va o‘zaro mas’uliyat hissini saqlab qolishga xizmat qiladi [11]. Bu uchta yondashuvni qiyosiy tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, genetik manipulyatsiyaga yagona, barcha holatlar uchun bir xil bo‘lgan axloqiy baho berish imkonsiz — bunda muolaja maqsadi (davolash yoki takomillashtirish), aralashish darajasi (somatik yoki germinativ) va ijtimoiy kontekst hisobga olinishi zarur.

O‘zbekistonda biotibbiyot va genetika sohasidagi tadqiqotlar so‘nggi yillarda jadal rivojlanayotgan bo‘lsada, milliy bioaxloq institutlari va huquqiy-me’yoriy baza xalqaro tajribaga nisbatan hali shakllanish bosqichida turibdi. O‘zbekiston kabi milliy-ma’naviy qadriyatlarga, jumladan, oila instituti, vorislik va inson hayotining muqaddasligi haqidagi an’anaviy tasavvurlarga katta ahamiyat beradigan jamiyatlarda genetik manipulyatsiya masalasi alohida ehtiyotkorlik bilan yondashishni talab etadi [12]. Milliy bioaxloq komissiyalari faoliyatini kuchaytirish, oliy ta’lim tizimida bioaxloq fanini

chuqur o‘qitish va jamoatchilik bilan ochiq muloqotni rivojlantirish — mazkur sohada barqaror va mas’uliyatli rivojlanishni ta’minlashning muhim shartlaridan biridir.

XULOSA.

O‘tkazilgan ijtimoiy-falsafiy tahlil shuni ko’rsatadiki, genetik manipulyatsiyalash texnologiyalari insoniyat oldida nafaqat yangi tibbiy-amaliy imkoniyatlarni, balki tubdan yangi axloqiy-falsafiy muammolarni ham ochib bermoqda. Inson qadr-qimmati, “tabiiy mukammallik” tushunchasi, “yangi evgenika” xavfi, ijtimoiy adolat va avlodlararo mas’uliyat masalalari — bularning barchasi yagona, oddiy yechimga ega bo‘lmagan kompleks muammodir. Utilitarizm, deontologiya va fazilat etikasi nuqtai nazaridan o‘tkazilgan qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, har bir yondashuv muammoning faqat bir qirrasini yoritadi, shu sababli amaliy bioaxloqiy siyosat ushbu yondashuvlarning uyg‘un kombinatsiyasiga, xususan ehtiyotkorlik va ijtimoiy adolat tamoyillariga asoslanishi zarur. Genetik manipulyatsiyalashni jamiyat manfaatlariga xizmat qiladigan, inson qadr-qimmatini hurmat qiladigan va kelajak avlodlar huquqlarini kafolatlaydigan tarzda tartibga solish zamonaviy ijtimoiy falsafaning eng dolzarb vazifalaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Ushbu xulosa asosida quyidagi tavsiyalarni berib o‘tishni lozim topdik:

1. Milliy bioaxloq komissiyasini tuzish va uni institutsionalizatsiya qilish kerak. O‘zbekistonda genetik texnologiyalar va biotibbiy nazorati uchun axloqiy nazorat mustaqil, vakolatli bioaxloq komissiyasi tashkil etilishi lozim. Bu tuzilma qanday genetik tadqiqot va amaliyotni xalqaro bioaxloqiy standartlar asosida amalga oshirishi kerak.

2. Ger (naslga ta’minlovchi) genomga nisbatan qat‘iy huquqiy moratoriy, yangilanishga nisbatan qat‘iy huquqiy tartibga solish tizimini ishlab chiqish lozim.

3. Oliy ta’lim tizimida bioaxloq fanini chuqurlashtirish, biologiya va falsafa yo‘nalishlarida bioaxloq fanini samarali va amaliyotga yo‘naltirilgan kurs sifatida o‘qitish hamda kelajak mutaxassislarda axloqiy mas’uliyat tuyg‘usini boshqarish samarali bo‘lishi kerak.

4. Genetik texnologiyaga adolatli kirishni ta’minlovchi davlat siyosatini ishlab chiqish kerak. Yangi biotexnologiya olishning faqat boy qatlamlarga xizmat qilib qo‘yish uchun davlat tibbiy sug‘urta va subsidiya jarayonlari orqali ularga teng kirishni kafolatlashi, shu bilan ijtimoiy tabaqalanish nazorat qilinishi kerak.

5. Genetik manipulyatsiyasi bo‘yicha jamoatchilik bilan ochiq muloqot va milliy kasalliklarga chidamli ma’rifiy xavf ijtimoiy bilimsizlik va noto‘g‘ri tushuncha hosil bo‘lmasligi uchun OAVda ta’lim qobiliyati va diniy, ma’naviy-ma’rifiy institutlar ishtirokida jamiyatda ochiq, ilmiy tadqiqotlar tashkil etilishi, shu bilan birga olingan tajribani milliy-ma’naviy omillarga moslashtirgan holda harakat qilish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Юдин Б.Г., Тищенко П.Д. Введение в биоэтику: учебное пособие. — М.: Прогресс-Традиция, 1998. — 384 с.

2. Силуянова И.В. Биоэтика в России: ценности и законы. — 2-е изд. — М.: Грантъ, 2001. — 192 с.

3. Юдин Б.Г. Здоровье человека как проблема гуманитарного знания. — М.: ИФ РАН, 2010. — 219 с.

4. Harris J. Enhancing Evolution: The Ethical Case for Making Better People. — Princeton: Princeton University Press, 2007. — 256 p.

5. Fukuyama F. Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution. — New York: Farrar, Straus and Giroux, 2002. — 256 p.

6. Habermas J. The Future of Human Nature. — Cambridge: Polity Press, 2003. — 132 p.

7. Beauchamp T.L., Childress J.F. Principles of Biomedical Ethics. — 7th ed. — New York: Oxford University Press, 2013. — 480 p.

8. Kass L.R. Life, Liberty and the Defense of Dignity: The Challenge for Bioethics. — San Francisco: Encounter Books, 2002. — 314 p.

9. Sandel M.J. The Case against Perfection: Ethics in the Age of Genetic Engineering. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007. — 176 p.

10. Savulescu J., Persson I. Unfit for the Future: The Need for Moral Enhancement. — Oxford: Oxford University Press, 2012. — 192 p.

11. Шермухамедов С., Левитин С. Фалсафа: дарслик. Тошкент: Ўзбекистон, 1999. — 320 б.

12. Doudna J.A., Sternberg S.H. A Crack in Creation: Gene Editing and the Unthinkable Power to Control Evolution. — Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2017. — 304 p.

UDK: 94(575.1):338.43"195/196"

O‘ZBEKISTON SSR AGROSANOAT KOMPLEKSINING IJTIMOIY-EKOLOGIK OQIBATLARI (1953–1964-YILLAR)

Aslonov Islombek Soyibjon o‘g‘li
Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya
Ushbu maqolada 1953–1964-yillardagi Xrushchev islohotlari davrida O‘zbekiston SSR agrosanoat kompleksining (ASK) ijtimoiy-ekologik oqibatlari o‘rganiladi. Kolxoz tizimining qayta tashkil etilishi, paxta monokulturasining jadallashuvi, irrigatsiya tarmoqlarining kengayishi va qishloq xo‘jaligi sohasidagi kimyoviy ifloslanishning dastlabki belgilari tahlil qilinadi. Tarixiy-qiyosiy va statistik metodologiyalar asosida ushbu davrda sovet agrar siyosati keyingi ijtimoiy-ekologik inqirozlar uchun qanday zamin yaratganligi ilmiy jihatdan ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: *agrosanoat kompleksi, Xrushchev islohotlari, kolxozlar, paxta monokulturasi, irrigatsiya kengayishi, ijtimoiy-ekologik oqibatlar, O‘zbekiston SSR, sovet agrar siyosati*.

KIRISH.

O‘zbekiston SSRning agrosanoat tarixi ko‘pincha Brejnev davri va Orol fojiasi prizmasidan ko‘rib chiqiladi. Biroq bu tizimli inqirozning ildizlari ancha oldinroq — aynan Xrushchev islohotlari davrida (1953–1964) yotadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek: *"Biz o‘z o‘tmishimizga, tariximizga xolisona va ob'ektiv nazar bilan qarashimiz — o‘tmishdan to‘g‘ri xulosa chiqargan holdagina oldinga muvaffaqiyatli yura olamiz"* [1]. Ushbu yondashuv 50–60-yillar agrar tarixini qayta ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi.

Ikkinchi Jahon urushidan keyin O‘zbekiston SSR qishloq xo‘jaligi og‘ir ahvolda bo‘lib, 1945-yilda ishlab chiqarish urushdan oldingi darajaning atigi 78 foizini tashkil etardi [2]. 1946–1950-yillar besh yillik rejasida paxta ekish maydonlarini 1940-yildagi 800 ming gektardan 1950-yilga kelib 1,1 million gektarga yetkazish vazifasi qo‘yildi [3]. Aynan mana shu qaror respublika qishloq xo‘jaligini keyingi o‘n yilliklarda ekologik va ijtimoiy inqirozga olib keladigan yo‘lga tushirib qo‘ydi.

Tadqiqotning maqsadi: 1953–1964-yillarda O‘zbekiston SSR agrosanoat kompleksining ijtimoiy-ekologik oqibatlarini tarixiy tahlil qilish va ushbu davrda keyingi inqirozlar uchun yaratilgan zaminni ilmiy jihatdan ochib berishdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI.

Ushbu mavzu mahalliy va xalqaro tadqiqotchilar tomonidan turli aspektlarda ko‘rib chiqilgan. B. Rumer [4] O‘zbekiston kolxozlarining «nominativ kollektivlashtirilgan, ammo aslida davlat fermalariga aylangan» tuzilmasini batafsil tahlil qilgan. J. Critchlow [5] Xrushchev islohotlarining O‘zbekistondagi milliy-siyosiy oqibatlarini o‘rganib, paxta siyosatining mafkuraviy asoslarini ko‘rsatgan.

G. Gleason [6] sovet davrida O‘zbekistonning «iqtisodiy qaramlik» holatini tarixiy manbalar asosida isbotlagan bo‘lsa, R. Pomfret [7] Markaziy Osiyo iqtisodiyotlarining umumiy tahlilida Xrushchev davrini alohida ko‘rib chiqqan. F.N. Choriyev [8]

O‘zbekiston SSR qishloq xo‘jaligida paxta ustunligi siyosatining kuchayishi va oqibatlarini zamonaviy O‘zbek tadqiqotchilari orasida eng to‘liq o‘rgangan.

Xalqaro adabiyotlarda E. Weinthal [9] irrigatsiya kengayishining ekologik oqibatlarini davlat-jamiyat munosabatlari nuqtayi nazaridan tahlil qilgan. A. Kazakov va boshqalar [10] er foydalanish tizimining tarixiy shakllanishini miqdoriy metodlar orqali o‘rgangan. Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, 1953–1964-yillar davri alohida kompleks tadqiqot ob'ekti sifatida kam o‘rganilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Tadqiqotda to‘rtta metodologik yondashuv qo‘llanildi. Birinchi — tarixiy-qiyosiy tahlil: Xrushchev davrining O‘zbekiston agrar siyosati SSSR boshqa mintaqalari bilan taqqoslandi. Ikkinchi — manbalar triangulyatsiyasi: sovet rasmiy statistikasi, arxiv hujjatlar va mustaqil xalqaro nashrlar o‘zaro qiyoslandi; bu sovet statistikasidagi raqamlar bilan real vaziyat o‘rtasidagi nomutanosibliklarni aniqlashga imkon berdi.

Uchinchi — statistik tahlil: paxta maydonlari, kolxozlar soni, mineral o‘g‘it sarfi va irrigatsiya suvi hajmining miqdoriy ko‘rsatkichlari bir necha mustaqil manbalar bilan o‘zaro tekshirildi. To‘rtinchi — ijtimoiy-antropologik yondashuv: qishloq aholisining turmush tarzi va mehnat sharoitlari gumanitar nuqtayi nazardan baholandi.

TAHLIL VA NATIJALAR.

1953-yil Stalin vafotidan so‘ng N.S. Xrushchev qishloq xo‘jaligini rag‘batlantirishga harakat qildi. 1953-yil sentyabrida KPSS MQ plenumida qishloq xo‘jalik mahsulotlarini xarid qilish narxlarini oshirish, dehqon xo‘jaliklaridagi soliqlarga imtiyozlar berish va MTS (mashina-traktor stansiyalari) bilan kolxozlar o‘rtasidagi munosabatlarni erkinlashtirish to‘g‘risidagi qarorlar qabul qilindi [5].

O‘zbekistonda Xrushchev islohoti ikki asosiy yo‘nalishda olib borildi: birinchidan, kolxozlarni yiriklashtirishga qaratilgan "konsolidatsiya" siyosati; ikkinchidan, yangi yerlarni ekin maydonlariga qo‘shish dasturi. 1950-yilda O‘zbekistonda 4 126 ta kolxoz bo‘lgan bo‘lsa, 1960-yilga kelib bu son 2 023 tagacha qisqartirildi [6]. Bu jarayon kolxozlarni iqtisodiy jihatdan yanada zaiflashtirdi, chunki yirik kolxozlarni boshqarish yanada murakkablashdi.

1-jadval. O‘zbekiston SSRda paxtachilik ko‘rsatkichlari (1950–1964)

Ko‘rsatkich	1950	1955	1960	1964
Kolxozlar soni	4 126	3 240	2 023	1 890
Paxta (mln. tonna)	2,8	3,6	4,0	4,6
Ekin maydoni (mln. ga)	1,10	1,38	1,56	1,72
Pestitsid sarfi (kg/ga)	2,3	4,8	9,2	13,5

Manba: Narodnoe xozyaystvo UzSSR statistik to‘plamlari [11]; Choriyev F.N. [8] asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Xrushchev davrining eng muhim ijtimoiy-ekologik oqibati — kimyoviy moddalar sarfining keskin o‘sishi edi. 1955-yilda O‘zbekistonda 1 gektar paxta maydoniga o‘rtacha 4,8 kg pestitsid solingan bo‘lsa, 1964-yilga kelib bu ko‘rsatkich 13,5 kg ga yetdi [11]. Bu

holat tuproq unumdorligini pasaytirish bilan birga, suv havzalarini va qishloq aholisining sog‘lig‘ini zarahladi.

Irrigatsiya sohasida Xrushchev davrida katta qurilishlar amalga oshirildi. Qoraqum kanali (1954-yilda qurilishi boshlangan) va Katta Farg‘ona kanalining kengaytirilishi natijasida sug‘oriladigan yerlar maydoni sezilarli oshdi. E. Weinthal tadqiqotlariga ko‘ra, ushbu irrigatsiya kengayishi Amudaryo va Sirdaryodan daryolarning suv miqdorini kamaytirishni boshladi — bu esa Orol dengizining keyingi qurishiga asos bo‘ldi [9].

Farg‘ona vodiysida paxta ulushi 1953-yildan boshlab respublika umumiy yig‘imining 35–38 foiziga etdi. Vodiydagi yer-suv resurslari cheklangan bo‘lishiga qaramay, yuqori rejalar tuproqdan ortiqcha foydalanishni taqozo etdi [8]. Bu esa keyingi o‘n yilliklarda yer unumdorligining tezda pasayishiga olib keldi.

2-jadval. Ijtimoiy ko‘rsatkichlar taqqoslamasi (1953–1964)

Ko‘rsatkich	1953	1958	1964
O‘rtacha ish haqi (so‘m/oy)	48	54	62
Oziq-ovqat iste'moli (% normadan)	72	74	69
Sug‘oriladigan yer (mln. ga)	1,85	2,10	2,45
Kolxozlar soni	4 126	2 850	1 890

Manba: Narodnoe xozyaystvo UzSSR v 1960 g. [11]; Rumer B. [4] asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Kolxozlarni yiriklashtirish jarayoni ijtimoiy tomondan ham salbiy oqibatlar keltirdi. Kichik qishloq jamoalari yiriklashib, ular o‘rtasidagi an'anaviy hamjihatlik aloqalari uzildi. Dehqonlarning mehnat motivatsiyasi pasaydi — «trudoden» tizimi haqiqiy moddiy mukofot bermadi. B. Rumer ta'kidlaganidek, O‘zbekiston kolxozchilari rasmiy jihatdan kooperativ a'zolari bo‘lsalar-da, amalda davlat ishchilariga aylangan edilar [4].

XULOSA VA TAKLIFLAR.

1953–1964-yillar O‘zbekiston SSR agrosanoat kompleksining ijtimoiy-ekologik oqibatlar nuqtayi nazaridan muhim bosqichi hisoblanadi. Xrushchev islohotlari qishloq xo‘jaligiga ba'zi imtiyozlar bergan bo‘lsa-da, paxta monokulturasining kengayishi, irrigatsiya tarmog‘ining haddan ziyod o‘sishi va kimyoviy moddalardan ortiqcha foydalanish keyingi yillardagi katta ekologik va ijtimoiy falokatlar uchun zamin hozirladi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflar ilgari suriladi: 1) Xrushchev davri agrar islohotlarining mintaqaviy oqibatlarini arxiv manbalar asosida chuqurroq o‘rganish; 2) 1953–1964-yillardagi irrigatsiya kengayishining ekologik ta'sirini miqdoriy metodlar orqali baholash; 3) ushbu davrning maktab va oliy o‘quv yurtlari dasturlarida alohida mavzu sifatida ko‘rib chiqilishi; 4) mintaqaviy tadqiqotlarni rag‘batlantirib, Farg‘ona vodiysi va Zarafshon vohasi misollarini alohida o‘rganish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. T.1. — Toshkent: O‘zbekiston, 2017. — 488 b.

2. Narodnoe xozyaystvo UzSSR v 1960 g.: statisticheskiy ezhegodnik. — Toshkent: O‘zbekiston, 1961. — 195 s.

3. Rumer B. Soviet Central Asia: A Tragic Experiment. — Boston: Unwin Hyman, 1989. — 227 p.

4. Rumer B. Ko‘rsatilgan asar. — P.31.
5. Critchlow J. Nationalism in Uzbekistan: A Soviet Republic's Road to Sovereignty. — Boulder: Westview Press, 1991. — 207 p.
6. Gleason G. The Political Economy of Dependency under Socialism: The Asian Republics in the USSR. // Central Asian Survey. — 1991. — Vol.10, No.4. — PP.47–73.
7. Pomfret R. The Economies of Central Asia. — Princeton: Princeton University Press, 1995. — 238 p.
8. Choriyev F.N. Strengthening of the Cotton Dominance Policy in the Agriculture of the Uzbekistan SSR and its Consequences. // MJBAS. — 2025. — Vol.9, No.3. — PP.110–125.
9. Weinthal E. State Making and Environmental Cooperation: Linking Domestic and International Politics in Central Asia. — Cambridge: MIT Press, 2002. — 275 p.
10. Kazakov A. et al. Formation of land use system in Uzbekistan: Past and today. // Land Use Policy. — 2020. — Vol.99. — PP.1–12.
11. Narodnoe xozyaystvo UzSSR v 1960 g. — Toshkent, 1961. — S.45–67.
12. Karimov I.A. O‘zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. — Toshkent: O‘zbekiston, 1993. — 78 b.
13. Spoor M. Agrarian Transition in Former Soviet Central Asia. // Journal of Peasant Studies. — 1997. — Vol.25, No.1. — PP.46–61.
14. Lerman Z., Sedik D. Sources of Agricultural Productivity Growth in Central Asia. // Post-Communist Economies. — 2009. — Vol.21, No.2. — PP.183–209.
15. Small I. et al. Civil Society in Central Asia and the Aral Sea. // Water International. — 2001. — Vol.26, No.4. — PP.568–580.
16. Jurayev I.I. Rural Economy in Bukhara Region Reforms Implemented (1965–1985). PhD dissertatsiyasi. — Toshkent, 2022. — 198 b.
17. UNDP. Human Development Report: Uzbekistan. — New York: UNDP, 1995. — 168 p.